

Мр АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ

ЧАЧАНСКИ КРАЈ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Кратак синтетски преглед средњовековне историје Чачка и његове околине, који ћемо овде изложити, део је много обимнијег рада и вишегодишњих истраживања везаних за, на жалост, до сада неостварени пројекат "Историје Чачка". Верзија коју презентирамо овом пригодом, поводом 800-годишњице Богородице Градачке, условљена је неким факторима, ограничењима, којих смо се морали придржавати. Пре свега, сматрали смо да овај приказ треба да буде само неопходни општи оквир научног скупа. Осим тога, настојали смо да изоставимо оне делове историје овог краја који ће бити обрађени у другим саопштењима на овом скупу (на пример: део о кнезу Страцимиру и његовом добу, о црквеној организацији и месту Богородице Градачке у њој и слично).

Најсажетији закључак наших истраживања средњовековне историје Чачка могао би се изрећи у констатацији да Чачак спада у ред средње познатих и развијених градских насеља и крајева средњовековне Србије. Његов развој је знатно варирао у појединим периодима, или је пак то варирање последица непостојања изворних података за поједина временска раздобља. Последица појачаног интересовања и истраживања његове средњовековне прошлости задњих година јесте чињеница да се само до пре неколико година о средњовековној прошлости Чачка могла написати само која страна текста, док сада можемо говорити о десетинама страна само синтетског прегледа историје овог краја. Заслугу за то, поред историчара, имају и значајни резултати историји сродних дисциплина, пре свега средњовековне археологије и историје уметности.

* * *

Повољан географски положај и природни услови чачанског краја одувек су утицали на стварање стабилних и густо распоређених људских насебина. Обиље воде и плодног земљишта, повољног за земљо-

радњу у чачанској котлини, и пространи пашњаци и шуме на околним брдима и планинама, идеални за сточарство, као и рудно богатство чија се експлоатација може пратити од најстаријих времена па кроз цео средњи век (нарочито на Руднику, а сигурно га је било и на Јелици)¹, све то скупа представља најповољније предуслове за врло богат и свестран привредни, друштвени и културни развитак ове области. То важи како за праисторијско раздобље, тако и за антички период, нарочито за доба Римљана (како се види и из неких од претходних радова), о чему сведоче остаци римских насеља, путева и разних предмета материјалне културе. Можемо слободно рећи да се и касније, после извесног прекида изазваног сеобом народа и досељавањем Словена, тај континуитет наставља кроз читав средњи век. Густина насеља на овом подручју најбоље се види из првог сачуваног турског пописа ове области из друге половине XV века,² јер немамо сачуване средњовековне повеље за ову област. Из пописа се види да се густина насеља приближава савременој, данашњој мрежи насеља, јер у њему постоји већина и данас постојећих села, само што су, наравно, она била неупоредиво мањег обима, тј. било је знатно мање становништва.

Ми данас, наравно, нисмо у стању да реконструиремо у потпуности слику стварног живота на овом простору кроз цео средњи век. Између нас и објективне прошлости, средњовековних реалних догађаја и живота, једини посредник су историјски извори који су до нас допрли. Нажалост, за нашу област се не можемо похвалити њиховим обиљем и разноврсношћу, као за неке друге, већ пре можемо говорити о изразитој оскудици изворних података.

Одкуда овакав несклад између богатства привредног и културног живота и очуваности извора? Пре свега, ова област је врло рано укључена у самосталну државу Немањића и као таква је увек била ближа њеном средишту него границама. Зато она није била позорница великих догађаја, сукоба и пограничних ратова. Осим тога, многобројни споменици и извори домаћег порекла неповратно су уништени у бурним догађајима и померањима становништва после пропасти српске средњовековне државе. Трећи разлог лежи у томе што је Градац (Чачак) био као насеље и трг, првенствено аграрно и црквено средиште, увек у сенци Рудника, једног од најзначајнијих рударских центара средњовековне Србије. Зато су страни трговци и пословни људи хрлили у Рудник, а овде су се само узгред задржавали ради ноћења или набавке пољопривредних и сточарских производа. И тако, док за Рудник у Дубровачком архиву имамо на стотине докумената, за Чачак имамо само пар помена, којима, додуше, дугујемо први забележени облик његовог данашњег имена³, па су зато од непроцењиве вредности за историју Чачка.

* * *

У великој сеоби словенских племена на Балкан у првој половини VII века, у доба византијског цара Ираклија (610-641), Срби су населили про-

страну територију од Саве и Дунава до динарског планинског масива и мора, образујући на том простору неколико својих кнежевина. Међутим, први векови српске историје су готово потпуно у тами. Према Константину Порфирогениту (913-959), византијском цару који је у спису "О народима" забележио најстарије вести о томе, кнежевина Србија, или "крштена Србија", како је он назива, простирала се од планинских страна кнежевина Неретљана (од Цетине до Неретве), Захумља (од Неретве до Дубровника), Травуније (од Дубровника до Боке) и Дукље (од Боке Которске до Бојане), за које, сем Дукље, каже да су их такође насељавали Срби, док је источна граница првобитне српске државе у другој половини IX и првој половини X века ишла долином Ибра, прелазећи Западну Мораву према северу, вероватно Колубаром ка Сави.⁴ Према томе, Србија је до времена кнеза Часлава обухватала и већи део долине Западне Мораве, укључујући и чачански крај. Тако је он био укључен у најстарије језгро српске државе, додуше, чинећи тада његову периферију.

Од средине X века прекидају се и онако оскудне вести о Србији. То је време византијског успона и поновног успостављања власти на Балкану, који је кулминирао рушењем Првог бугарског царства (971). Убрзо после тога, када је умро цар Јован Цимискије (976), дошло је до борби за престо, а у Македонији је избио устанак коме је на чело стао Самуило. Он се прогласио за цара, претендујући на обнову срушеног бугарског царства. Успешним походима проширио је власт на целу Македонију, Епир, Тесалију, старе бугарске земље до Дунава и новоосвојене области до Београда и Сирмијума. Тако се и Србија нашла на путу његове експанзије. Подчинивши Дукљу, он је затим опустошио Босну и Србију, која се тако почетком XI века нашла под његовом врховном влашћу. Вероватно је Србија, као и остале српске земље, била у некој врсти вазалног положаја према Самуилу. Међутим, већ почетком XI века Византија се, под великим царем Василијем II (976-1025), припрема за обрачун са Самуилом. Претрпевши неколико пораза, Самуило је умро после, по њега катастрофалне битке на Беласици (1014). Самуилово царство је коначно срушено 1018. године, а власт Византије се после неколико столећа поново проширила до Дунава⁵.

Велику промену цар Василије II спровео је само у црквеној организацији. Охридску патријаршију, коју је прогласио Самуило, он је вратио у ранг аутокефалне архиепископије која је била подчињена директно цару, а не цариградском патријарху. Својим повељама, а има их три, из 1019. и 1020. Василије II је одредио обим Охридске архиепископије, чијој јурисдикцији је припало пространо подручје од Дунава до Тесалије, и од планине Риле до Јадранског мора. Састојала се од 31 епископије, од којих је шест, односно седам било на територији која ће касније ући у састав српске средњовековне државе.⁶

Зашто о свему овоме овако опширно говоримо? Због тога, што у Београдској епископији, која се у повељи помиње на дванаестом месту, цар

Василије помиње неколико места у којима београдски епископ има по 40 клирика и 40 парика. То су, поред Београда, још и Градац, Омцон, Главентин и Бела Црква.⁷ За Градац који се помиње у овој повељи Стојан Новаковић је сматрао да га треба тражити крај Ваљева, на реци истог имена (Градац). Он, додуше, каже да би то могао бити и Градац моравски код данашњег Чачка, али га искључује, дајући предност претходном решењу само зато што је овај на Морави, па би се тако београдска епархија пружала по њему превише на југ, до Мораве. Сличних схватања, али без додатних аргумената, има и данас.⁸

Међутим, још је Михаило Динић изразио сумњу у овакву убикацију, сматрајући да се Сремска епископија са седиштем у Сирмијуму простирала и на десну обалу Саве, у данашњу Мачву и доњи слив Колубаре. Као потврду наводи и једно писмо римског папе из 1229. из кога се види да се пре три године православна црква у Сирмијуму простирала и у "овој страни и у оној страни Срем", односно и у Мачву.⁹ Зато нису јасни ни оправдани разлози који Новаковића наводе на тврдњу да се Београдска епархија није могла простирати до Западне Мораве. Тим пре што је Омцон припадао истој епархији, а он сам га је доста поуздано идентификовао са Ужицем, које је још удаљеније од средишта епархије. Осим тога, мислимо да је у долини Западне Мораве морала бити граница између Београдске епархије и епархије у Расу, која се помиње у другој повељи Василија II.¹⁰ Према тиме, Градац из повеље Василија II, који је припадао Београдској епархији, био је код данашњег Чачка, где ће касније Страцимир подићи манастир Богородицу Градачку, која је уствари и добила име по већ раније постојећем Градцу. Овде морамо напоменути да на питање где је био овај Градац који се помиње у Василијевој повељи са почетка XI века, дакле близу 200 година пре подизања Богородице Градачке, ми са сигурношћу не можемо одговорити. Раније, охрабрени првим резултатима истраживања Градине на Јелици, били смо склони да њу прихватимо као Градац, али само онај из XI века и раније. Сада, међутим, уз већу дозу опреза, препуштамо решење тог проблема археолозима. Уосталом, можда ће нека од саопштења са овог скупа покушати да реше ту дилему.¹¹

У сваком случају, налази латинских натписа, односно њихових фрагмената на Градини, а нарочито ранији налаз реликвијара са латинским натписом, који је могао припадати VI или VII веку, дакле времену насељавања Словена на Балкан, наводи на један веома занимљив закључак. Наиме, познато је да је одмах после насељавања Словена почело њихово покрштавање и то из Рима, односно романских приморских градова. Константин Порфирогенит каже да је цар Ираклије покрстио тек досељене Словене "довевши им свештенике из Рима и научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење".¹² Међутим, изгледа да христијанизација у почетку није имала великог успеха и да је захватила само горње слојеве тек досељеног словенског племенског слоја. Зато Словени са Балкана поново траже од византиј-

ског цара Василија I да покрсти међу њима оне који нису били хришћани.¹³ Због прилика на Балкану Василије I је тада имао приступ једино из Приморја, па је вероватно да су мисионарски рад поново обавили свештеници из приморских црквених средишта. Они су то чинили на свом богослужбеном језику, дакле латинском.¹⁴

Оба ова слоја христијанизације утицала су да у старој црквеној терминологији буде приметан романски утицај. Исто тако, то се одразило и у топономастици, што се примећује до дубоко у унутрашњост Србије. Поред многих других, пример је и подручје овог нашег Градца, тачније, планина Јелица. Њено име највероватније не долази од јеловог дрвета кога на њој скоро да и нема, како би се у први мах помислило, већ од латинског хагионима Sanctus Elias, при чему се придев "sanctus" временом изгубио, па је тако настао старословенски назив Елица.¹⁵ Иако досадашња археолошка истраживања на Градини нису потврдила да је можда једна од две откривене базилике била посвећена светом Илији, сигурно је да је на планини Јелици било цркава које су посвећене овом светцу. Наиме, постоје четири црквине и једно манастириште који се везују за култ Светог Илије. То су: црквина у селу Ртима; црквина у Котражи, са темељима једнобродне цркве; црквина у Вичи, која је по предању подигнута на развалинама старог манастира Рељевац; и црквина у селу Трнава код Чачка, где су откопани остаци једнобродне средњовековне цркве; манастириште посвећено Св. Илији налази се у селу Рогачи, где су до недавно били остаци темеља.¹⁶

После смрти Василија II нема података у изворима о овим крајевима. Јасно је да су они, као и цела Србија, били под врховном влашћу Византије. Но, без обзира на то, може се рећи да је и долина Западне Мораве била укључена у главна збивања на Балкану и Србији током XI века. Овај период обележавају велики покрети становништва и устанци, као што су били устанак Петра Одељана из 1040. и Ђорђа Војтеха из 1072, који су потресали и активно укључивали и овај наш крај. На жалост, нема сачуваних извора који би нам о томе ближе сведочили.

Од тада, доста времена ће проћи, читав један век, док наша област из таме проузроковане непостојањем историјских извора, поново не ступи на историјску позорницу. Овог пута то се догађа у време српског великог жупана Стефана Немање, када је изборена потпуна независност од Византије и када су ударени темељи српске средњовековне државе под династијом Немањића. Тада и наша област долази све ближе средишту српског државног живота.

Још пре него што је постао велики жупан, Немања је као члан владарске породице добио део српских земаља на управу. Биле су то источне и североисточне области Србије: Ибар, Топлица, Расина и Реке. Немања је тада, као и остала двојица браће, Страцимир и Мирослав, признавао врховну власт најстаријег Тихомира, који је седео на великожупанском престолу.¹⁷ Према томе, Немања је тада владао областима које се граниче са чачанским крајем, јер се његова велика удеоно област простирала из-

међу Ибра, Западне и Јужне Мораве, која је заокружена када је нешто касније од цара Манојла I добио област Дубочицу (крај око Лесковца).¹⁸ У већ познатим околностима, после сукоба са браћом, у коме гине Тихомир, Немања постаје велики жупан. На власти је био сигурно 1168. а претпоставља се да је велики жупан постао још 1166. године.¹⁹ После тога он се са браћом измирио и дао им на управу делове Србије, где владају са титулама кнеза. Страцимир је, по свој прилици, владао крајем око Западне Мораве, са средиштем око данашњег Чачка, а Мирослав је добио на управу Захумље. Штавише, он је са браћом касније одлично сарађивао, како у питањима унутрашње политике, тако и у ратним акцијама на крајњем западу, као и на истоку и југоистоку земље.

О Немањином брату Страцимиру, који нас овде посебно занима јер је оснивач манастира Богородице Градачке, па у неку руку и српског средњовековног Градца, што му даје посебан значај, ми овде нећемо посебно говорити, јер је то предмет посебног, овде саопштеног рада, који доноси низ нових резултата.

Савремених извора о подизању манастира немамо. Белешке о његовом подизању сачуване су само у нашим родословима и летописима, који су из знатно каснијег времена. Податак да је Страцимир подигао Богородичин манастир у Градцу на Морави налазимо у пет родослова и неколико летописа. Све белешке о њима су слично формулисане, типизирани, али и са извесним разликама које могу бити од значаја. Три родослова имају потпуно истоветан текст: *Срацимиръ създа црковь прѣсвѣтыѣ Богородице Градацъ от два стлпа при рѣцѣ Мораве* (Врхобрезнички, Пајсијев, Загребачки).²⁰ Карловачки родослов каже: *Срацимиръ създа црковь Богородици Градацъ при рѣцѣ Мораве* не помињући карактеристичну одлику манастира, да је имао "два стлпа".²¹ Пејатовићев родослов, међутим, има врло занимљиву формулацију, са додатним описом: *Срацимиръ създа црковь прѣсвѣтыѣ Богородице при рѣцѣ Моравѣ еше кестъ Градъ*.²²

И летописи (Рачански, Руварчев први и Дорпатски), после описивања Немањиних задужбина каже: *Такожде и братѣ его начеце зидати светце цркви... Срацимиръ създа црковь на Мораве храм прѣсвѣтыѣ Богородице от два стлпа...*²³

Летописна белешка сличне садржине налази се у још једном летопису који је био својина самозваног деспота Ђорђа Бранковића. Он је касније изгубљен, па је познат само по Пејачевићевом преводу на латински. Белешка гласи: "*Strazimir extruxit templum beatae virginis in Gradaz, duagum colomnarum, prope fluvium Moravam*"²⁴.

Анализирајући све ове варијанте, иначе кратке и концизне летописне белешке, видимо да нам јасно саопштавају да је Страцимир подигао манастир посвећен Богородици, са две куле-звоника у самом граду, који се звао Градац, и који се налазио на реци Морави или близу ње. То је вероватно средњовековни град који је пре постојао, где је Страцимир сигурно извесно време живео, управљајући облашћу коју је добио као удеону кнежевину од брата.

Што се тиче могућег времена подизања манастира, у изорима нема директног наговештаја када је саграђен. Међутим, ако се узме као тачна тврдња, коју је изнео Љубомир Ковачевић, да је Страцимир живео до 1190. онда би то био *terminus ante quem* градње овог манастира.²⁵ Пошто је ову област Страцимир, добио на управу после 1166, односно 1168. када је Немања ступио на престо и после чега се убрзо измирио са братом, то би био први *terminus post quem*. Али, како су прве године Немањине владе биле пуне сукоба са Византијом, све док га 1172. цар Манојло I није победио и приморао да прихвати вазалне обавезе, то ово време није било погодно за градњу манастира. Релативно мирно раздобље за Србију траје до Манојлове смрти, до септембра 1180. године, па би тада постојали услови за грађење монументалних сакралних објеката. После Манојлове смрти поново долази до сукоба са Византијом, а у том периоду Немања почиње освајање Дукље и приморских области. Тада долази и до рата са Дубровником (1184-5), у коме је Страцимир био посебно ангажован. Борбе у Дукљи су окончане почетком 1186, а уговор о миру са Дубровчанима је склопљен 27. септембра 1186. године. Због тога мислимо да је период од 1186. до 1190. најповољнији за градњу или пак коначно довршење Богородице Градачке.²⁶

Овај манастир је свакако оснивачком повељом, која није сачувана, добио од ктитора знатне поседе. Да је у питању велико властелинство, може се закључити на основу тога што је овај манастир уживао велики углед. Већ у доба Стефана Првовенчаног, Страцимировог синовца, он се убраја међу четири "краљевска манастира" (Студеница, Свети Ђорђе у Расу /Ђурђеви Стубови/, Хиландар, Богородица Градачка). Ови манастири су били посебно привилеговани, независни од епископа, а њихове игумане је постављао лично краљ.²⁷

О величини самог властелинства, као и о томе где се све оно простирало, не може се ништа поуздано рећи због недостатка извора. Међутим, посредно се може закључити да се његово језгро налазило у чачанској околини, на планини Јелици и њеним обронцима. То закључујемо на основу чињенице да ни један манастир у овој области није имао поседе ни тада ни касније, сем што се у доба краља Милутина поклања село Лозница Хиландару. Жичка повеља из око 1220, која је релативно блиска оснивању овог манастира, нема поседа који су на запад, према Чачку, ишли даље од Бреснице са тргом на левој, и Буковице и Пешчанице на десној страни Мораве. Чак и знатно касније, крајем XIV века и у доба Деспотовине, властелинства која имају поседе близу овог краја, немају ни једно село западније од Обрве код Краљева. Тако је властелинству великог челника Радича припадало село Обрва, док раваничко властелинство нема поседа у долини Западне Мораве.²⁸

О значају и важности манастира Св. Богородице Градачке, поред помена у жичкој повељи међу "краљевским манастирима", сведочи и нешто старији помен игумана овог манастира у Студеничком типичу.

Пошто је овај типик писао Свети Сава 1208. године²⁹, то би био први сачувани помен манастира после оснивања. У тринаестој глави типика, где се говори о избору студеничког игумана, одређује се образовање неке врсте савета који врши избор и у који поред владара, надлежног епископа и одабраних студеничких калуђера, улазе и игумани шест тада најзначајнијих манастира. Међу њима се игуман Богородице Градачке помиње на другом месту, одмах после игумана Светог Ђорђа у Расу, који је био Немањина задужбина.³⁰

Следећи помен чачанског краја је тек из времена краља Милутина, крајем XIII века. Наиме, краљица Јелена, мајка краља Драгутина и Милутина, која је још за владе првог сина добила на управу поседе у Приморју, Зети, Требињу и на горњем Лиму и Ибру, издала је 1289. повељу Дубровчанима којом им потврђује поседовање винограда у граничном појасу. Те винограде су они користили још за време њеног мужа, краља Уроша I (1243-1276). Она је то могла да учини пошто је тада управљала залеђем Дубровника и Требињем. Повељу је издала дубровачким посланицима на Котражи: *Ѧ ТОУ МИЛОСТЪ СТВОРИ КОРАЛЕВСТВО МИ НА КОТРАЖЦ*.³¹

У Србији има неколико Котража, чије име је, изгледа, везано за сточарство. Прва мисао је да ову Котражу треба тражити у долини Ибра, јер се до сада знало да је Јелена ту имала своје поседе. И заиста, на источним падинама Голије, око 5 км. западно од Брвенице, постоји мало село Котраже.³² Међутим, у њему до сада нису констатоване никакве старине из средњег века, тако да је тешко тврдити да је у њему 1289. боравила краљица Јелена. Село је, додуше, вероватно постојало у средњем веку, јер се помиње у прва два пописа Зворничког санцака из 1519. и 1533, коме је тада припадало, у нахији Брвеник.³³

Средњовековну Котражу из поменуте Јеленине повеље треба тражити на висоравни Драгачево, које је врло близу до сада познатих Јелениних поседа, а како изгледа, и само је делимично било укључено у њих. Ова драгачевска Котража има врло леп положај, климу и природни амбијент, укључујући и један извор минералне воде. Њен атар погодан је за земљорадњу, а још више за сточарство, чиме се њено становништво у средњем веку највише и бавило. Удаљено је ваздушном линијом од Ариља само десетак километара, а приближно исто толико и од Градине на Јелици, а нешто више од Чачка. Ово насеље се одликује континуитетом живота од праисторије, што потврђују релативно богати археолошки налази. Из једне праисторијске хумке на локалитету "Мађарско гробље" потиче налаз огрлице од бронзе са привесцима.³⁴ Што се средњег века тиче, овде постоје остаци темеља једног манастира који је био посвећен Светој Тројици, на локалитету Манастириште. У овом селу је пронађена остава средњовековних алатки, оружја и неидентификованих гвоздених предмета који се данас чувају у Народном музеју у Чачку. У Котражи и околним селима било је и средњовековног рударства. Сачувани трагови показују да оно није било већег интензитета, већ

углавном локалног карактера. Такви трагови постоје у Горњој и Доњој Краварици, а неке од пронађених средњовековних алатки из Горачића и Котраже користиле су се у рударству (специјални чекић–килава).³⁵ Котража је у средњем веку била врло насељена. То се види по томе што је и поред миграција изазваних турским освајањима, по првим сачуваним пописима, била врло велико село, једно од највећих у овом крају: 1476. је имала 41 кућу и подељена је између четири примићура, а 1528. је имала 35 домова.³⁶

Све нам ово говори у прилог хипотези да је у овој Котражи боравила краљица Јелена око 1289. године. С обзиром на положај, климу, насељеност, постојање сакралних објеката и лековитост изора, могуће је да је она имала летњиковац, у коме је примила дубровачке посланике и издала им повељу. Тако су територије којима је управљала краљица Јелена можда допирале до долине Западне Мораве и чиниле неку врсту тампон зоне између територија краља Драгутина и краља Милутина, за које знамо да нису увек били у добрим односима. То важи нарочито за време када се Милутин почео све више окретати Византији, за разлику од Драгутина који је као угарски зет био наклоњен западу. Краљица Јелена је још неко време боравила у источним деловима своје области. Зна се да се 1291. састала са бугарским царем Ђорђем Тертеријем, тастом краља Милутина, по налогу римског папе. Наиме, преко Јелене, пореклом католикиње, папа је настојао да бугарског цара, као и Србију, придобије за црквену унију.³⁷

Градац Моравски ипак није припадао областима краљице Јелене (умрла 1314), нити краља Драгутина (умро 1316)³⁸, већ држави краља Милутина. Ово се може закључити на основу неколико података из Милутинових повеља. Прва од њих је такозвана прва општа повеља Хиландару, издата убрзо по ступању на престо. Њоме Милутин потврђује поседе Хиландара, добијене од његовог деде и оца и прилаже нове. Поред осталог, ту он поклања Хиландару и *оу Лозницѣ, оу Мораве, виноградаъ*.³⁹ Иста ова формулација о поклањању винограда у Лозници јавља се у другој, фалсификованој повељи краља Милутина Хиландару и пиргу Хрусија. Иако је повеља фалсификована, основни део текста је из једне, данас изгубљене Милутинове повеље из 1303-4, као и из горе поменуте повеље с почетка Милутинове владе.⁴⁰ У овој повељи се налази такође аутентична потврда повеље у којој се, поред архиепископа Јевстатија II и краљице–мајке Јелене, наводи и списак српских епископа, међу којима се у неком од преписа ове повеље на последњем, дванаестом месту јавља и *епископъ моравски Кириѣ*.⁴¹ У Хиландарском архиву су сачувана четири примерка ове фалсификоване повеље у различитим варијантама, јер су коришћени различити предлошци, за неке чак из Душановог времена. Њихова текстолошка анализа нас овог пута не занима детаљније, јер је списак епископа аутентичан и потиче из Милутиновог

времена. Проблем је, међутим, у томе што се у два примерка ове повеље епископ Кирил назива моравичким, а у друга два моравским епископом.⁴² Сви досадашњи истраживачи су сматрали да се ради о моравичком епископу⁴³, мада су могућности да се ради о моравском подједнаке. Уколико би се радило о моравској, то би био први помен Моравске, односно Градачке епископије и њеног епископа, мада смо већ претпосатвили да је ова епископија могла постојати и знатно раније. Треба скренути пажњу и на то да Кирил није портретисан у манастиру Ариље иако су сви његови предходници на фрескама представљени, али је то можда стога што је још био жив у време живописања манастира.⁴⁴

У Градачкој епископији, која се сасвим сигурно помиње крајем владавине краља Милутина и у време архиепископа Никодима (1317-1324), овом приликом нећемо говорити, јер се тиме бави једно од посебних саопштења овог скупа. Следећи пут се чачански крај помиње у једној повељи цара Душана. Он је 1355, у задњој години владавине, потврдио поседе манастира Хиландара, додајући при томе још неке своје поклоне. Цар потврђује и поново набраја прилоге краља Милутина, међу којима и горе наведени "у Морави, у Лозници виноград", додајући мало затим и на Мораве половина ловица како то је и прежда била.⁴⁵ Лозница је данас село истог имена на обронцима Јелице, надомак Чачка. Како се из наведених повеља види, у њој је, а сигурно и у другим селима на падинама Јелице, било развијено виноградарство. По гајењу винове лозе ово село је, уосталом, и добило име. Лозница се помиње и у првим турским пописима из XV и XVI века, и то као доста велико насеље. Године 1476. имало је 19 кућа. Његове збирне обавезе од пољопривредних производа (десетка) пописане су 1516. и међу тим обавезама наводи се и порез на бурад и пецарину. Становници Лознице имају обавезу да обрађују и земљу манастира, вероватно Свете Богородице. У попису из 1528. је подељено на Горњу и Доњу Лозницу и има 36 кућа и две баштине; 1540. има 27 кућа, од чега 11 баштина, плаћа на име десетка на винограде 17 медри шире и порез на бурад.⁴⁶ Према томе, у њему се од средњег века па кроз турски период задржала традиција гајења винове лозе.

* * *

За пример развијеног привредног и културног живота у овом крају узећемо још једно село, село Жежевицу, које је по много чему занимљиво и о коме смо већ нешто чули поводом Жежевачког јеванђеља. Оно показује континуитет насељености и живљења још од праисторије и римског доба.⁴⁷ Захваљујући свом природном положају, у њему је било развијено не само виноградарство, већ и друге привредне делатности.⁴⁸ Иако име села није забележено у сачуваним изворима средњег века, оно је сигурно постојало као развијено насеље. То се може закључити на основу тога што је у Жежевици подигнута, по свој прилици у првој половини XIV ве-

ка, најстарија сачувана црква из доба Немањића у чачанском крају, црква Светог Николе⁴⁹, као и средњовековни манастир Стјеник, који се налази на Јелици, непосредно изнад села Жежевице.⁵⁰ У првим сачуваним турским пописима XV и XVI века налазимо занимљив рефлекс и средњовековног живота овог села. Тако се из пописа 1476. види да је црква у Жежевици још активна, јер се помиње поп Радман са породицом.⁵¹ Манастир Св. Јована Претече у Стјенику се не помиње, јер тада и није активан. Према једном натпису угребаном у жежевачкој цркви 1474, Турци су 1462. побили братство манастира.⁵² Манастир је касније оживео, јер се у попису из 1528. у њему помиње неколико калуђера.⁵³

Из турских пописа се види да је Жежевица једно од највећих села у овом крају, које је спахији доносило велики приход.⁵⁴ То је било могуће захваљујући разноврсним делатностима којима су се сељаци бавили. Од пољопривредних култура гајиле су се житарице (пшеница, јечам, зоб, раж), просо, поврће (нарочито купус и лук) и конопља. Било је развијено виноградарство, јер је дажбина од вина била међу највећим, а такође и порез на бурад. Доста су се гајиле и пчеле ради производње меда и воска, а у селу је било и четири млина. Од занатлија помиње се једино породица сеоског ковача.⁵⁵

Ако се погледа састав становништва, може се рећи да се убрзо после турских освајања стање стабилизовало. То нарочито важи за села која нису уз главне комуникације, где становништво није претрпело веће потресе. Такав случај био је и са Жежевицом. Судећи према пописима, изгледа да у њој није било већих миграција. Она је, као и остала околна села, према првом попису релативно добро насељена, а становништво је скоро искључиво староседелачко.⁵⁶ Тек од XVI века почиње блага колонизација коју су спахије и тимарници спроводили с циљем да увећају производњу, а самим тим и своје приходе. Тада се јавља и покушај исламизације, која у овим крајевима, па и у Жежевици, није имала већег успеха.⁵⁷

* * *

У поменутој Душановој повељи Хиландару, цар поклања манастиру и половину ловишта на Морави, наглашавајући да је то ловиште и пре припадало овом манастиру. Није познато од када је ово право важило, јер се у ранијим сачуваним повељама не јавља.

Такође се не наглашава о каквом је ловишту реч, ловишту на дивљач или на рибу. Пошто је реч о манастиру, а каже се да је ловиште на Морави, сигурно се ради о ловиштима рибе на Морави, и узгајилиштима на њеним, у то време многобројним рукавцима, барама и рибњацима. Јасно је зашто Душан потврђује само половину ових ловишта: вероватно је од раније, можда још од времена кнеза Страцимира, ловиште или његова половина, припадало манастиру овог краја, Светој Богородици Градској, седишту епископије.

Да је цар Душан боравио у чачанском крају или пролазио кроз њега, имамо потврду у једној од његових повеља. Наиме, он је 1354. издао хрисовуљу којом је Хиландару потврдио једно село, поклон госпође Вишеславе са синовима Богданом и Богојем. Хрисовуља је издата на Брусници под Рудником, августом дј. Георгъ логотет съ записа.⁵⁸ Дакле, Душан је тог лета боравио на домак моравске долине. Да ли је у Брусници имао свој летњиковац или се ту затекао у пролазу, не знамо, али је свакако уз њега био двор, пратња и дворска канцеларија којој је припадао поменути састављач повеље, логотет Ђорђе. Уз њега је тада била и војска, јер је овај боравак био повезан са затегнутошћу у односима са Угарском. Северне српске границе је тада угрожавао краљ Лудовик I, који се налазио у Београду. Појединости овог сукоба нису познате. По Мавру Орбинију, угарска војска је опустошила области до Рудника и Ломничке шуме, али се брзо повукла, вероватно на вест о доласку Душанове војске. Сукоб је решен преговорима, јер се Душан ускоро повлачи на југ ка Серу, а угарски краљ на север, пошто је у његовој војсци избила и зараза.⁵⁹ Нови напад на Србију краљ Лудовик је извршио после Душанове смрти, продревши поново до Рудника (1359), кога је освојио. При томе је опљачкана цела ова област, али није било значајнијег плена, јер је становништво очекивало напад па се повукло на време у шуме, одакле су нападали мање угарске одреде. После више од два месеца ратовања краљ Лудовик се повукао у Угарску.⁶⁰

* * *

У другој половини XIV века, после пропасти српског царства, а нарочито после Косовског боја 1389. Србија је више пута страдала од похода, како турских, тако и угарских одреда. Сви они су земљи доносили пустошење и разарање градова, а народу пљачку, глад, неизвесност и смрт. Угарски краљ Жигмунд је већ одмах после Косовске битке предузео поход на Србију (у јесен 1389), заузевши Борач и Честин. До краја века предузео је још неколико похода (1390. до Островице и Мораве, затим 1392, 1397). И почетком XV века, све до средине 1413. долазило је до угарско-турских сукоба који су се углавном водили на територији Србије. Страдања која су захватила и долину Западне Мораве, повећала су се када су династичке борбе за султански престо између Бајазитових синова проширене и на Србију. Да ли је тада у неком од тих ратних похода дошло до разарања Градца и Богородичиног манастира и њиховог поновног обнављања, при чему насеље добија ново име, ми за сада не знамо. Таквих страдања Чачка могло је бити и касније, све до пада Деспотовине под турску власт.

Без обзира на овлаш описане недаће у којима се Србија нашла почетком XV века, то је и време релативног стабилизовања, када је деспот Стефан Лазаревић успео да за извесно време обезбеди за Србију миран развој и привредни просперитет. То је успео прихватањем двојног

вазалства-и према Угарској и према Турској. Напредак пољопривреде, а нарочито нагли развој рударства привлачио је огроман број дубровачких трговаца, занатлија и предузетника. Тада Србија доживљава врхунац развоја рударства и трговине. У таквим условима први пут се у дубровачким изворима јавља Чачак, дакле старо насеље са новим именом, као један од нових малих тргова који су ницали у том привредном замаху широм Србије. Треба нагласити да се у вези са његовим развојем мора имати у виду неколико предуслова. Поред већ поменутог општег привредног развитка Србије, важан чинилац је што се Чачак развио у средишту богате пољопривредно-сточарске територије. Од значаја је и близина, односно постојање манастира као духовног центра, центра манастирског властелинства и епархијско седиште. Чачак се, осим тога, налазио у близини Рудника, једног од највећих средњовековних рударских центара. Он је лежао управо на значајном путу којим су се кретали многобројни каравани са сребром, оловом и бакром из Рудника, и разном занатском и луксузном робом из Дубровника ка Руднику по Србији. Чачак је од Рудника удаљен тридесетак километара (отприлике обданица хода каравана), па је зато уствари био и караванска станица на овом важном путу.

И први помен Чачка у документима Дубровачког архива је повезан са Рудником. Наиме, двојица дубровачких курира, Прибислав и Утјешен, предали су у Чачку (in Çaçach) 18. децембра 1408. судски позив (cittatoria) двојници дубровачких грађана, Марину Лебровићу и његовом сину Милу (Marin de Lebrog et Millo eius filio). У свом извештају дубровачком кнезу и судијама, који је регистрован 3. јануара 1409, курири наглашавају да су оптуженима позив уручили реченог дана у њиховом стану Чачку и то за време ручка.⁶¹ Иста ова белешка још једном је унета у књиге од стране дубровачког канцелара, али је име града сада другачије транскрибовано: Zaçach.⁶² Разлог због кога су отац и син Лебровићи позвани пред дубровачки суд јесте једна задужница према којој су се они још 1406. задужили у Дубровнику код компањона, властеле Клемента Бодаче и Николе Рањине (ser Clemente de Bodaza et ser Nicola de Ragnina, compagni) за 700 дуката, што је тада био прилично велики дуг. Спор око намиривања дуга трајао је све до почетка 1410. године.⁶³ Иначе, о Марину Лебровићу и његовој породици, који спадају у ред познатијих трговаца који послују у Србији, овом приликом нећемо опширније говорити, мада они то заслужују, јер смо то учинили на другом месту. Наиме, ове документе, као и још четири који се односе на Чачак, а које смо пронашли у Дубровачком архиву, већ смо објавили, уз опширну анализу.⁶⁴

Градац се даље у изворима XV века не јавља више као име насеља, мада се и у ранијим вековима врло ретко јавља његово име већ више као атрибут уз манастир и епископију. У сваком случају, од тада, до краја XIV и почетка XV века, улогу центра ове области преузима насеље са новим именом, Чачак. Међутим, име Градца се и даље сачувало у имену ма-

настира Богородице Градачке.⁶⁵ Исто тако, име се задржало и у називу епископије, односно митрополије, која се и даље назива Градачком. Познато је, наиме, да су се у црквеним установама и институцијама стари називи најжилавије чували, тако да ни ово није изузетак.

Када је Градачка епископија дигнута у ранг митрополије, није познато. Неки истраживачи сматрају да је она настала преношењем седишта моравичко-ариљских митрополита.⁶⁶ Митрополија ариљска, међутим, јавља се само једном у изворима и то 1433. године.⁶⁷ Митрополит градачки Никифор такође се јавља само једном – 1454. године, дакле неколико година пре коначног пада Деспотовине под турску власт. Његово име дознајемо из натписа на два од три пронађена црквена звона 1875. године. Звона су пронађена у близини данашње цркве у Чачку, приликом копања темеља за зграду Окружног начелства⁶⁸, и томе је посвећен посебан рад на овом скупу.

Највећи део чачанског краја пао је под турску власт још при походу султана Мехмеда II на Србију у пролеће 1455. године. После освајања Новог Брда у руке султана пали су јужни и југозападни делови Деспотовине. Према мировном уговору који је деспот Ђурађ Бранковић склопио са Портом почетком 1456. султану су припале области све до Крушевца и Западне Мораве, на којој је била граница. За области северно од ње деспот је сносио вазалне обавезе према султану. За време Ђурђевог наследника деспота Лазара (1456-1458), Србија је преживљавала последње дане. После Лазареве смрти, у пролеће 1458. Турска је почела са освајањем преосталог дела Србије. Падом Смедерева почетком 1459. године, цела Србија је коначно потпала под турску власт.⁶⁹

Убрзо после пада Србије, чачанска црква је претворена у цамију. Ту судбу доживеће још једном до коначног ослобођења од Турака.⁷⁰

* * *

Чачански крај је у средњем веку, у војно-административном и привредном погледу припадао, или боље рећи, чинио је жупу која се звала **Морава**. Познато је да се, све до периода Деспотовине, када је извршена реорганизација државне управе, државна организација и власт српске средњовековне државе спроводила преко мањих управних и привредних целина, жупа. Оне су у исто време обично биле заокружене географске целине. Седиште жупе налазило се обично у највећем утврђеном граду жупе, или пак у најзначајнијем трговачком и рударском центру. Истовремено, културно и духовно (верско) седиште било је у најпознатијем и најцењенијем манастиру те области. Такав центар у жупи Морава био је Градац, односно манастир Свете Богородице Градачке. Преко својих намесника у жупама владар је спроводио своју власт до основне јединице управног система, као и друштвеног и привредног живота, до села.⁷¹

Као и за већину других жупа у Србији, познатих из извора, тако и за жупу Морава, није лако утврдити границе простирања. У овом случају је

то утолико теже јер се у изворима сачувао помен само једног села које је припадало овој жупи. То је већ поменуто село Лозница у коме се налазио виноград који краљ Милутин поклања Хиландару, што потврђује касније и његов унук, цар Душан. Међутим, жупа Морава се помиње још знатно раније, у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног из око 1220. године. Овом повељом краљ Стефан, поред 57 села и других поседа, поклања храму Светог Спаса у Жичи и десет жупа, међу којима и жупу Мораву.⁷³ Из самог даљег текста повеље се види да ова и остале жупе нису поклоњене у смислу територије, односно феудалног поседа, већ у смислу духовне власти и у смислу убирања јерархијских прихода ("поповска бир" и "врховина").⁷⁴ Аутори који су се бавили жичким властелинством сматрали су да се ова жупа налазила у пределу "десне стране Западне Мораве од Трстеника до утока Бресничке реке, обухватајући део доњег Ибра".⁷⁵ Међутим, ово је могуће само уколико је жупа Морава, као и неке друге, била подељена на две жупе (Горња и Доња), што се из сачуваних извора не види. Видели смо, међутим, да извори крајем XIII и у XIV веку под жупом Морава подразумевају и чачански крај.

Што се тиче граница жупе Морава, тешко их је тачно утврдити. Заправо, то је и немогуће учинити поуздано, јер смо већ истакли непостојање извора као ограничавајући фактор. Међутим, судећи према распореду осталих жупа које се у овом делу Србије помињу, она се могла протегати од планина Овчар и Каблар, вододелницом Јелице (или преко Драгачевске висоравни, до реке Белице), где се граничила са жупом Моравица, на исток до средњовековних села Пешчаница и Буковица, која су припадала жупи Ибар, и избијала на Западну Мораву. На левој обали Мораве ова жупа је вероватно обухватала чачанску котлину од њених обода, где се граничила са жупом Борач (којој је припадала средњовековна Бресница са тргом) и облашћу Рудника.⁷⁶

Преко ове територије пролазили су значајни *средњовековни путеви*, који су се укључивали у наважније трговачке и путне правце средњовековне Србије. Главни пут водио је самом долином Западне Мораве, уливајући се на истоку у чувени Цариградски друм. На запад је овај пут ишао преко Градца (Чачка) и Ужица, па се код Вишеграда спајао са Дубровачким друмом (*Via Bosna, Via Drinae*). То је био најважнији путни правац којим се одвијао највећи део трговине Србије и Дубровника, а преко њега и западне Европе. Главна раскрсница овог западноморавског пута је свакако ушће Ибра и Жича, где је пролазио пут долином Ибра ка централни деловима српске државе и Косову, а на север ка Борчу, Руднику и Београду. Значајна раскрсница путева је био и Чачак, одакле је на север водио важан трговачки пут преко Соколице, Бруснице и Мајдана на Рудник и даље за Београд. На југ и југозапад од Чачка водио је пут преко Јелице, драгачевске висоравни на једну страну ка Сјеници, а другим кораком ка долини Моравице, за Милешеву и даље на Зетски друм (*via Zente*). Остаци овог пута идентификовани су на планини Јелици.⁷⁷

НАПОМЕНЕ

¹ Рудник спада у ред најзначајнијих српских средњовековних рудокопа. Иако није у непосредној близини Чачка, он је, као што ћемо касније видети, за њега важан, јер је Чачак прво веће место на путу рударских и других производа према Дубровнику и западном тржишту. О Руднику је пуно писано и у историографији се сматра добро обрађеним. Најважнија дела: V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд, 1951, 195-205; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, посебна издања САНУ, 355, Одељење друштвених наука 41, Београд, 1962, 1-26; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина*, Зборник радова Народног музеја у Чачку (даље ЗРНМЧ), 14 (1984) 5-86. Иако средњовековни рударски радови на Јелици нису систематски истраживани, сигурно их је било, али мањег обима и више локалног карактера. Видети: Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематског истраживања Доњег Драгачева*, ЗРНМЧ 4 (1973), 158; Исте, *Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева*, ЗРНМЧ 5 (1975), 178; Ј. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРНМЧ 9 (1978), 135-6.

² А. Аличич, *Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век*, I, Чачак, 1984; II, III, Чачак, 1985. Што се насеља и демографске ситуације тиче, први турски дефтери одражавају у великој мери стање и задњих деценија самосталне српске државе-Деспотовине, уз ограду да су дуготрајно турско освајање и пљачкашки напади довели до рушења и замирања неких градова и насеља, а становништво се проредило због страдања и миграција према северу и западу. Отуда је смањен број домаћинстава у селима, а многа су остала и пушта (селишта). Додуше, села удаљена од главних комуникација остала су готово нетакнута.

³ О настанку и етимологији имена Чачак доста је писано и томе је придавана велика важност, иако је код нас доста насеља чије је име тешко филолошки и етимолошки објаснити. Сви ови написи спадају у ред етиолошких легенди или филолошких тумачења, која немају историјску позадину. Прву етиолошку легенду о имену Чачка од глагола "чачкати" забележио је Вук Караџић у Даници за 1826. годину, стр. 34-35 (дела Вука Караџића, Даница, Просвета, Београд, 1969, 23-24). О другим тумачењима настанка имена видети: Д. Поповић, *Порекло и значење имена Чачак*, ЗРНМЧ 1 (1969) 25-31; исти, *Да ли се Чачак у средњем веку звао Градац*, ЗРНМЧ 6 (1975) 85-91, где је наведена и литература о овом питању.

⁴ Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, Београд, 1959, 46-59; *Историја српског народа I*, Београд, 1981, 144-162, са картом на стр. 160 (С. Ђирковић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије, 20, Београд, 1983, 53-59.

⁵ О Самуиловом царству види опширније: К. Јиричек, *Историја Срба I*, Београд, 1978, 117-119; *Историја српског народа*, I, 168-171; С. Антољак, *Самуилова држава*, Скопје, 1969.

⁶ Ове повеље детаљно је анализирао С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020.* Засебан отисак из Гласа СКА 76, Београд, 1908. Епископије које су ушле у састав српске државе пре великих Милутинових освајања у Македонији су: Ниш, Браничево, Београд, Трамон делимично (Ср. Митровица), Призрен и Липљан и седма Рас која је додата Охр. архиепископији у другој повељи Василија II.

⁷ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 42-45. Тај део повеље у преводу гласи: "Заповедамо да београдски епископ има у самом Београду, и у Градцу, и у Омцону, и у Главентину, и у Белој Цркви 40 клирика и 40 парика". (С. Новаковић је погрешно превео парике са "меропаха 40", што свакако није исто, јер се мџропси као слој зависног становништва у Србији јавља знатно касније, у доба развијеног феудализма). Сам Новаковић је идентификовао Омцон са данашњим Ужицем док за Главентин и Белу Цркву није био сигуран, тражећи први у Главици код Стојника, а други у Белој Цркви на Јадру: исто, стр. 44. Са овом убикацијом се углавном слажу и други аутори: М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку, Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 57. Динић овде прихвата Новаковићеву убикацију иако је у једном раном раду посумњао у њу по питању Градца (види текст даље и напомену 9); *Историја српског народа*, I, 178 (Љ, Максимовић, који убикацију Главентина и Беле Цркве сматра непоузданим, док прихвата убикацију Градца—код Ваљева). Једино је М. Кашанин сматрао да Белу Цркву треба тражити у Белој Цркви у Карану: М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, *Старинар* за 1926-7, 127.

⁸ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 43. Новаковићево мишљење без нових аргумената преузима М. Исаиловић у најновијем раду о историји Ваљева: *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево, 1989, 33.

⁹ М. Динић, *Средњовековни Срем*, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 1 (1931: 2-3 (= *Српске земље у средњем веку*, 271-2). У извесном смислу последица овог стања је и касније формирање угарске Мачванске бановине средином XIII (за време Беле IV, 1235-1270) која је обухватала и слив реке Колубаре. Као што је познато, ова бановина је била саставни део територија угарске круне сем за кратко време краља Драгутина, који ју је као мираз добио од угарског краља, и кнеза Лазара, а нешто дуже време деспота Стефана и Ђурађа. Види поред *Историје српског народа* I и II, и рад М. Спремића, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, *Историјски часопис* 23, (1976), 23-37.

¹⁰ С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, 56.

¹¹ Без обзира на ове резерве, навешћемо разлоге због којих смо сматрали да је Градац у XI веку био пре на месту данашње Градине, него на месту данашње цркве чачанске: а) На том месту је било римско утврђење непознатог имена, вероватно обновљено и проширено у доба Јустинијана I (527-565), када је подигнут нови систем утврђења ради спречавања напада Словена и Авара. Градац би могао бити једно од утврђења које Прокопије помиње под именом Castellona, Castellon, које је цар подигао или обновио у Дарданији: *Византијски извори за историју народа Југославије*, I, Београд, 1955, 53-72, 60; б) на овом месту нађено је низ остатака ранохришћанске културе: познати сребрни реликвијар из VI или VII века, у облику саркофага са латинским натписом "sancti Petri, sancti Pauli, sancti Johani", који се данас чува у Земаљском музеју у Сарајеву (о њему је доста писано: др. Ст. (Страњаковић?), *Један интересантан археолошки налаз*, *Чачански покрет* бр. 3, 3. IV 1933, стр. 3; Д. Поповић, *Чачак у прошлости*, *Споменица чачанске реалне гимназије 1837-1937*, Чачак, 1938, 13; исти, *О латинском натпису из околине Чачка*, *Политика* 5.V 1968, 17; Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, *Споменик СКА* 98 (1941-48), 252; затим низ уломака керамике из VI—XI века (М. Милинковић, *Градина на Јелици*, *ЗРHMЧ* 16 (1968), 52; исти, *Археолошка истраживања Градине на Јелици*, *ЗРHMЧ* 18 (1988), 62), што упућује на закључак да је утврђење коришћено и у XI веку. Најважнији је налаз две базилике великих димензија на Градини (М. Милинковић, наведени радови). Ако је ту био Градац из XI века, онда би се то поклапало са податком из Василијеве повеље са почетка XI, јер се у њему, као што смо видели, помиње 40 клирика (дакле, црквених духовних људи), што значи да је био значајно духовно средиште; в) на крају, систем грађења рановизантијских, па и ранофеудалних утврђења и цркава уопште, указује на чињеницу да су углавном грађени на

узвишењима подигнутим за одбрану и контролу одређене територије или комуникација, тако да су врло ретки изузеци од овог правила. Који су разлози навели Страцимира да касније сагради своју задужбину на новом, слабо брањеном, мочварном и врло непогодном месту, сасвим је друго питање. Пошто је његова црква саграђена на месту ранијег култног места, вероватно је на то утицало претходно рушење Градине, жеља да се изградњом цркве на новом месту истакне независност у односу на Византију, као и стабилизовање политичке ситуације, када одбрана није више била важан мотив избора места изградње.

¹² Б. Ферјанчић, *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, 49.

¹³ Исто, стр. 16 (29. поглавља списка); исто се понавља и у *Vita Basilii*: исто, стр. 79-80.

¹⁴ *Историја српског народа*, I, 151-152 (С. Ћирковић).

¹⁵ А. Лома, *Сутелица, Топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањинке Србије*, *Историјски гласник* 1-2 (1987) 20-21. Ово је занимљив рад, редак пример интердисциплинарног, филолошко-историјског истраживања ове проблематике. У раду је наведена и старија литература о овом питању. Иначе, име Јелице је први пут забележено у домаћим изворима у једном запису на јеванђељу из 1554, преписаном у селу Самаилама: *оу САМАИЛАХЪ, БЛИЗЪ РЪЦЕ МОРАВЕ, ВЪ ПОДСРЧАЦЕ ГОРИ ЕЛЦЪ, ВЪ ДНИ ЛЮТЪ И ПРСКРЪЦЕ ЛЪ*. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1982, 183-4, бр. 580.

¹⁶ А. Лома је у поменутом раду доста сигуран у свој закључак, иако констатује да нема култа овог свеца на Јелици (стр. 21). Међутим, на Јелици смо пронашли четири црквине и једно манастириште који се везује за култ Св. Илије. То су: црквица у селу Ртима, где су очувани темељи црквине правоугаоног облика са полукружном аспидом (димензије 4,5 x 9 м); црквица у Котражи са видљивим темељима једнобродне цркве са полукружним аспидом и припратом (димензија 7,40 x 11,50 м); црквица у Вичи где се налазе остаци парохијске цркве која је по предању подигнута на развалинама старијег манастира Рељевац: Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања горњег Драгачева*, 183. О црквици у селу Трнава, везаној за култ Св. Илије, која потиче из средњег века јер су нађени остаци керамике и надгробних плоча који се датирају у XIV и XV век, видети: О. Марковић, *Остаци средњовековне цркве у Трнави*, ЗРНИЧ 21 (1991) 37-48. Манастириште посвећено Св. Илији налази се у селу Рогача, где су до недавно били видљиви остаци темеља (дим. 15 x 9 м): Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, 165-6.

¹⁷ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, Београд, 1938, 19-23. Најновији превод: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, приредила Љ. Јухас-Георгијевска, Београд, 1988, 65.

¹⁸ Стефан Првовенчани, *Житије Симеона Немање*, изд. В. Ћоровић, 20 (С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 65). В. Ћоровић ставља добијање Дубочице у 1162. годину.

¹⁹ О хронологији Немањиног ступања на престо види: *Историја српског народа*, I, 209 (Ј. Калић).

²⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 20-21.

²¹ Исто, 20.

²² Исто, 46. Што се тиче времена настанка ових родослова, треба рећи да су они настали, преписани са старијих предложника који нису могли настати пре четврте деценије XV века. Најстарији од поменутих је Карловачки из друге половине XVI века, затим Пајсијев, пре 1642; Врхобрезнички 1650, док су Загребачки и Пејатовићев из XVII века. Љ. Стојановић, исто, *Уводна студија*, VIII—XI.

²³ Исто, 181. Сви летописи спадају у групу млађих летописа и вероватно су преписани у другој половини XVII века са неког старијег предлошка: Рачански је писан

око 1670; Руварчев први се завршава годином 1672; а Дорпатски годином 1687. Још неколико млађих летописа има сличну белешку: Вукомановићев, Сенички, Магарашевићев, Хиландарски, Верковићев, Остојићев, и Ковиљски: исто, 184, 191, 202.

²⁴ Исто, 281; Р. Новаковић, *Банковићев летопис*, Београд, 1960, 41. Овај летопис је настао у првој половини XVII века: Р. Новаковић, н. д. 34.

²⁵ Љ. Ковачевић своју тврдњу заснива на томе што је 17. јула 1190. сам кнез Мирослав закључио уговор са Дубровником којим је себи обезбедио сигурно склониште у Дубровнику у случају потребе, слутећи да ће Србија бити поражена у сукобу са Византијом, што се и догодило (овде мисли на битку на Морави у касну јесен 1190). По њему, то је пре требало да учини Страцимир да је био жив, јер су његове земље биле прве на удару Византије: Љ. Ковачевић, *Неколико питања о Стефану Немањи, Прилог критици извора за српску историју XII века*, Глас СКА 58 (1900), 49. Чак и да је Страцимир склопио такав уговор, он не мора бити сачуван. Ни сам Немања није сачинио такав уговор иако је врховни господар, а у уговору из 1186. таква могућност склоништа за њега се не помиње.

²⁶ Према томе, Богородица Градачка би била пре завршена од Студенице која је грађена до 1196: Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ћирковић, *Студеница*, Београд, 1986, 12, 24. Ранији аутори који су се бавили питањем времена зидања Моравског Градца само су узимали као поуздан *terminus ante quem*, тј. годину Страцимирове смрти 1190: Д. Поповић, *Чачак у прошлости*, Споменица чачанске Реалне гимназије 1837-1937, Чачак, 1938, 15; исти, *Да ли се Чачак у средњем веку звао Градац*, ЗРНМЧ 6 (1975), 86,88; О. М. Кандић, *Куле и звоници уз српске цркве XII-XIV века*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 14, Нови Сад, 1978, 15. Једино је Д. Ранковић-Вучићевић сматрала да је црква подигнута између 1172-1190. Прву годину узима зато "јер је Немања први од своје браће почео да подиже цркве, најпре цркву Св. Богородице, па онда између 1168-1172. цркву Св. Николе, обе код Куршумлије, па се зидање Богородице Градачке може поставити у време које омеђују 1172. и 1190. година": Д. Ранковић-Вучићевић, *Прилог проучавању Богородице Градачке*, ЗРНМЧ 1 (1969) 17-18. Њено мишљење преузима и М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд, 1985, 193. Узгред, то и није тачан податак, јер је ове цркве Немања градио пре ступања на великожупански престо.

²⁷ Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Vindobonae* 1858 (репринт Graz, 1964), 11-16; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, 571: "ид' намастири кралевски: Света Богородица студеничка и Свети Георгие оу Расѣ и светогорски манастирѣ и Света Богородица градѣачѣска, теми дми ни самѣми ими или гдѣ имѣ соу села под коими пискуплијуми да не имають надѣ ними никоиере области пискоупи е... егоже по правдѣ изволи кралевство сего архиепискоупѣ благословлаеть божѣствѣно а краљ даваеть емоу жезлѣ и целов его поставлаеть его игоумена"

Сматрамо да се ово односи на Градац Моравски, а не на Градац Ибарски из разлога што овај други добија на значају тек од времена краљице Јелене, жене краља Уроша I, која га је обновила око 1270, и сматра се њеном задужбином: К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 263; *Историја српског народа*, I, 398-401. Иста констатација важи и за помен у студеничком типичу (види текст који следи и напомене 29 и 30).

²⁸ Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1952-3), 147-172, карта на стр. 151; С. Ћирковић, *Средњи век, Краљево и околина*, Београд, 1966, 109; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Равница 1381-1981, Споменица о стогодишњици, Београд, 1981, карта између стр. 96 и 97; исти, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973), 133 (карта).

²⁹ О овоме и години писања: Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 149; исти, *Свети Сава, Сабрани списи*, Београд, 1986, Предговор, стр. 17.

³⁰ *Списи Св. Саве*, приредио В. Ћоровић, Зборник СКА 17 (1928), 76-7. Најновије популарно издање у преводу: Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Београд, 1986, 92.

³¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 56; С. Новаковић, *Законски споменици*, 157. Око тих винограда које су Дубровчани користили долазило је до сукоба још 1285. због чега су се Дубровчани жалили и Јелени: М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Глас САНУ 203 (1951), Одељење друштвених наука, нова серија књ. I, 73-4 (= М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 135).

³² Секција Нови Пазар 1:100 000, Војногеографски институт.

³³ Године 1519. ово село је давало дажбине: 1659. акчи тимарнику (попис је сумарни), што би у тадашњим пропорцијама значило да има 12-14 кућа. У попису из 1533. има 11 кућа и дажбине од 1200 акчи. А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka* (из 1519. и 1533), Сарајево, 1986, 57, 129.

³⁴ М. Валтровић, *Старинар* 7 (1890), 85-6; Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Народни музеј Београд, 1954, 69, Т XLV, сл. 7.

³⁵ Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Горњег Драгачева*, 178, 182, 183, 187 и слика 2 и 3. За рударство види: исте, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, 158. Сви ови подаци о локалитетима дати су према извештајима са археолошког рекогносцирања терена, али детаљнијих истраживања није било. Констатована је још једна црквина, али није сигурно да њена старост допире до средњег века. И неки од предмета и посуда из нове цркве у Котражи, која потиче из XIX века, су знатно старији, можда из позног средњег века: исте, *Извештај систематских истраживања Горњег Драгачева*, 190, 191 и сл. 29 и 31.

³⁶ А. Аличић, *Турски катастарски пописи*, I, 164-5; II, 140-1. У другом попису из 1528. је забележена једна велика породична задруга у којој је набројано 25 мушких чланова. Да се ради о овој Котражи, наводи нас и сам облик наведен у Јелениној повељи. Предлог "на" Котражи упућује на то да се место налазило на узвишењу, висоравни. Таквих примера има у повељи још. Најизразитији је онај који се односи на Сјеницу: *НА СѢНЦАХ* која се, такође, налази на висоравни. Види: М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник Филозофског факултета у Београду 10-1 (1970), 246 *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1971, 78-9).

³⁷ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, 191.

³⁸ На карти у *Историји српског народа*, I, између стр. 452-3, приказана је ситуација тако да Градац Моравски припада држави краља Драгутина.

³⁹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 390. Новаковић датује повељу у периоду од 1282-98, али је сигурно да је издата на почетку владе, јер нема поседа у касније освојеним византијским областима, а на почетку владе се обично и вршило потврђивање повеља претходника. Види В. Мошин, *Повеље краља Милутина—дипломатичка анализа*, ИЧ 18 (1971), 59.

⁴⁰ Ова повеља објављена је код F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 51-65, бр. 62 и С. Новаковић, *Законски споменици*, 393-5 и 476-8 (скраћено). О том фалсификату посебно: В. Мошин, *Повеље краља Милутина—дипломатичка анализа*, 74 и даље; С. Ћирковић, *Хрељин поклон Хиландару*, Зборник радова Византолошког института 21 (1982), 104-5.

⁴¹ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 59

⁴² У два преписа стоји: *ЕПИСКОПОМ МОРАВЧЬСКИМ КИРИЛОМ*, у једном *МОРАВЧЬСКИМ*..., а у четвртом *...МОРАВЬСКИМЪ...*. *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија*, I, Скопје, 1975, 310. В. Мошин, *Повеље краља Милутина—дипломатичка анализа*, 74-83, даје опширну дипломатичку анализу ових фалсификата, трудећи се да утврди њихову међузависност, предлошке са којих су преписиване и време настанка.

⁴³ М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље, 1937, 30-31. То сматра и В. Мошин, јер каже да би требало да стоји Моравички епископ а не

Моравски: В. Мошин, *Повеље краља Милутина*, 80. Пурковићево и Мошиново мишљење преузима и М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, 157.

⁴⁴ Према Пурковићу, Кирил је постао моравички епископ после 1296. када је живописано Ариље. О портретима епископа у Ариљу: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 44-45; Г. Бабић, *Низови портрета српских епископа и патријарха у зидном сликарству XII до XVI века*, Сава Немањић-Свети Сава, Београд, 1979, 323-4.

⁴⁵ С. Новаковић, *Законски споменици*, 431.

⁴⁶ А. Аличич, *Турски катастарски пописи*, I, 155, 293; II, 146; III 472-473.

⁴⁷ Праисторијске хумке из илирског металног доба постоје на локалитету Црквенац: *Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд, 1953, 11. У Жежевици су пронађена три камена споменика из римског доба (једна ара и два надгробне плоче са натписима и рељефним представама): Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, 251-252.

⁴⁸ Простире се од стрмих падина Јелице, долином Жежевачке реке богате водом, што је омогућавало наводњавање од давнина и гајење повртарских култура још у средњем веку. О дугом трајању и коришћењу система за наводњавање говоре и до недавно сачувани делови јазова и вада за развођење воде, као и устаљени редослед коришћења воде у сушним годинама. Благе падине према реци биле су врло погодне за сточарство, а још више за гајење винове лозе и воћа.

⁴⁹ Црква Светог Николе у Жежевици дуго није била довољно запажена. У задње време се о њој ипак доста писало. М. Протић њено подизање ставља у 1337. позивајући се на запис у једном јеванђељу, по коме ју је те године подигао војвода краља Душана Милутин са женом Иконијом: М. Протић, *Под Бањцом црква Жежевица*, Преглед црквене епархије жичке, 5, Краљево, 1937, 12-25. Међутим, ови подаци се поклапају са народном традицијом у епској песми "Бан Милутин и Дука Херцеговац", где се подизање ове цркве такође приписује бану Милутину и његовој жени Иконији. Према предању, он је још за време Стефана Дечанског владао облашћу Ариља и Драгачева: Д. Лапчевић, *Четири жупе*, Београд, 1926, 7-8, 13. Већ је Р. Станић изразио сумњу у овај запис, који се тада није могао проверити: Р. Станић, *Непознати запис из Жежевице*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 10, Београд, 1974, 110. Међутим, сада после рада о Жежевачком јеванђељу, који се у овом зборнику објављује, многе ствари су јасније. Иначе, историчари уметности цркву по архитектури несигурно стављају у XIII или XIV век. О овоме и о литератури о цркви види у поменутом чланку Р. Станића.

⁵⁰ О манастиру Стјенику видети: З. Симић-Миловановић, *Трагови манастира Стјеника у планини Јелици*, *Старинар* н. с. I (1950), 240; И. Здравковић, *Црква манастира Стјеника у планини Јелици*, *Саопштења* 4 (1961), 215; Јермонах Амфилохије, *Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века*, Раваница 1381-1981, 126-7; Р. Станић, *Манастир Стјеник*, *Врело* 12, Завичајно друштво Трнава код Чачка, Београд, 1992, 16-23.

⁵¹ А. Аличич, *Турски катастарски пописи*, I, 144.

⁵² Р. Станић, *Непознати запис из Жежевице*, 111-113.

⁵³ А. Аличич, *Турски катастарски пописи*, II, 153. Манастир се помиње у исквареном облику: Врељава. Аличич није сигуран у читање имена манастира. Можда треба читати "Претеча", али нема сумње да је то манастир Стјеник (Јован Претеча), јер се каже да је у близини села Жежевица. У њему су пописани: четири калуђера и једна калуђерица: "калуђер Марија"(!).

⁵⁴ Године 1476. село има 27 домова, 1528. 43 куће, а 1540. око 60 кућа. Према детаљном попису из 1540. приход је 4.513 аспри, па спада у села са највећим приходом.

⁵⁵ А. Аличич, *Турски катастарски пописи*, III, 472. У атару села постоји и локалитет Вигњиште, што указује на постојање топионица, односно средњовековно локално рударство.

⁵⁶ Дobar део сељака остајао је у својим селима уколико нису изгинули у ратовима као војници. Тако у скоро сваком селу у првом попису срећемо по неку удовицу (у Жежевици удовица Смиља). Неке породице су имале веома дуг континуитет живљења на родном тлу, од средњег века до данас. То се види из примера поменуте удовице Смиље из пописа 1476. Наиме, према анкети (у којој је учествовао и овај аутор) из 1960. спроведеној са циљем да се забележе сећања и предања становника села Жежевице, у породицама Смиљанића сачувано је предање да воде порекло од неке удовице Смиље, која је важила за снажну и способну жену. Пошто јој је у борби са Турцима погинуо муж, она је успела да сачува бројну породицу и да стекне у селу велики углед и поштовање. У попису из 1476. заиста срећемо три породице синова удовице Смиље: Радоња, син Смиље, и са њим Степко, његов син; Радован, син Смиље, и Радојко, син Смиље (Аличих, I, 144). Њени потомци могу се препознати и у попису из 1528. и 1540. (Јован, син Радоње, и Божа, син Радоње са бројним породичним задругама; Раја, син Радована са тројицом браће, и Живко, син Радојка са два брата. Четири сина Јованова из 1540. су Смиљанини прауници: Аличих, II, 152-3; III, 471-2). У Жежевици и данас постоји десетак кућа Смиљанића, а има их по целој земљи.

⁵⁷ Пописи из прве половине XVI в. бележе у многим селима дошљаке ("дошлаце"), "Бошњаке" и сл. Тако и у Жежевици 1528. налазимо две породице "дошлаца": Степана и Николе (Аличих, II, 153), а 1540. забележен је Зоран, син "Пребегара" (Аличих III, 472). У попису из 1528. поред спахије, примићура Катиб Ајдина, имамо и куће Ејнебегија, сина Абдулаховог, и Хазира, сина Абдулаха. Забележен је као муслиман и Курд, један од четири сина неког Јована, што значи да је примио ислам (Аличих, II, 152-3). Године 1540. у Жежевици су забележена два муслимана: Мустафа, син Хасана, и Несух, син Ајдина (Аличих, III, 472).

⁵⁸ С. Новаковић, *Законски споменици*, 428.

⁵⁹ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, II, Београд, 1962, 5; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд, 1967, 75-6; *Историја српског народа*, I, 555.

⁶⁰ К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник К. Јиречека I, 355; исти, *Историја Срба*, I, 241; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 77.

⁶¹ Хисторијски архив у Дубровнику (ХАД), *Lettere di Levante* vol. 5, f. 52', 3. I 1409. Овај докуменат, који је први пронашао М. Динић, више пута је цитиран, али је при томе датум различито читан. Први га је употребио Д. Поповић, коме га је уступио М. Динић, и он га цитира под 3. I 1409.: Д. Поповић, *Чачак у прошлости*, 18. Међутим, М. Динић га ставља у 1405.: М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, 240. Отуда је ова година преузета за годину појаве Чачка у изворима у *Историји српског народа*, II, 107 (Д. Ковачевић-Којић) и у *Енциклопедији Југославије*, III, Zagreb, 1984, 180 (В. Радовановић). И. Божић ставља помен Чачка у 1408: И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића, Моравска школа и њено доба*, Београд, 1972, 119. Међутим, из документа је сасвим јасно да су курири 18. XII 1408. предали позив Лебровићима, а да је њихов извештај о томе регистрован у канцеларији 3. I 1409. Овај податак је још занимљив, јер се види да су курири од Чачка до Дубровника путовали 15 дана, мада је просечно време путовања било око седам дана: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник К. Јиречека I, 273-4; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, 40-41. Разлог је сигурно у томе што су овог пута путовали зими, па је било потребно дупло више времена.

⁶² ХАД, *Lettere di Levante* 5, f. 53'. Текст извештаја курира је готово истоветан и јасно је да се ради о истом извештају. Разлог поновног уношења је немарност или побуна канцелара.

⁶³ Сам позив (*citatoria*), преписан у целости, састављен је 7. XII 1408: *Lettere di Levante* 5, f. 53. Документ, вероватно и задужница, поништени су 1410, што се види из белешке са стране на f. 53'.

⁶⁴ А. Веселиновић, *Документи о првом помену Чачка у средњем веку*, ЗРМЧ, 20 (1990), 61-73.

⁶⁵ Око манастира се сигурно постепено формирало насеље, чије је ново име Чачак, видели смо, при пут забележено 1408. године. Да ли је утврђење на Градини још и тада имало макар какву војноконтролну функцију, не знамо, али је сасвим могуће, јер је управо поред њега пролазио значајан трговачки пут од Рудника према горњем току Моравице и даље према Милешеви и Пријепољу, па је могао имати улогу контролне караванске станице. Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 130.

⁶⁶ Д. Поповић, *Чачак у прошлости*, 16; Д. Ранковић-Вучичевић, *Прилог проучавању Богородице Градачке*, 17-18.

⁶⁷ То је ариљски митрополит Марко, који се јавља у повељи великог челника Радича, којом обнавља манастир Кастамонит на Светој Гори: С. Новаковић, *Законски споменици*, 550-553.

⁶⁸ Ово откриће и натписе објавио је и коментарисао С. Новаковић, *Два прилога к српским старинама*, Гласник СУД 41 (1875) 353-356. Натписи су објављени и код Љ. Стојановића, *Стари српски записи и натписи*, I, 95, бр. 310 и 311. О градачкој митрополији: М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље, 1937, 45; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве*, Београд, 1985, 161, 163.

⁶⁹ *Историја српског народа* II, 297-313.

⁷⁰ Чачак је после аустријске офанзиве у Србији, по Пожаревачком миру 1718. припао Аустрији, па је тада џамија поново претворена у цркву, да би после Београдског мира 1739, доласком Турака, поново постала џамија.

⁷¹ Не можемо се овде детаљније задржавати на жупској организацији српске средњовековне државе. Дајемо само основну литературу: С. Новаковић, *Село*, Београд, 1965, 22-29; К. Јиречек, *Историја Срба*, I 64-5, 71; II, 4-5; *Историја српског народа* I, 358. О значају и улози жупа у Србији говоре и бројни чланови Душановог законика, иако се тада унеколико, због јаке централне власти, изменио: Н. Радојчић, *Душанов законик из 1349. и 1354*, Београд, 1960.

⁷² Види горе, стр. 14 и напомене 39, 40; стр. 15 и нап. 15.

⁷³ С. Новаковић, *Законски споменици*, 572.

⁷⁴ Исто, 572-3; Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ, 4 (1952-3), 164-5.

⁷⁵ Р. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Београд, 1932, 7; Г. Шкриванић, н. д., стр. 165.

⁷⁶ Види Ј. Алексић, *Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави*, ИЧ, 7(1957) 333-345 (и карта); Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, карта између стр. 148-9; Д. Павловић, *Средњовековне жупе у западном Поморављу*, ЗРМЧ 10 (1979), 51-71.

⁷⁷ О средњовековним путевима видети: Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 103-4; 128-131 (и карта на стр. 96-7); Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 6-7. О идентификованим траговима средњовековних путева на Јелици: Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, насеља 1, Београд, 1902, 81, 192; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 130; Д. Ранковић, М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Горњег Драгачева*, 180.